

Ideologia política i llengua en les obres (1808-1820) de Manuel Civera

Vicent Josep Escartí

Universitat de València/Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana

1. Literatura popularista i literatura política: del barroc al preromanticisme

És evident que durant els últims anys la literatura anomenada “de canya i cordeta” ha anat despertant un major interès entre els estudiosos i els lectors. En especial, i a l'àmbit estrictament valencià, la literatura de col·loquis, raonaments i altres subgèneres pròxims que, moltes vegades de manera anònima, ens han arribat en edicions de plecs solts o en manuscrits i, sempre, destinada a un consum efímer i majoritàriament popular i local, ha estat al punt de mira d'estudis i d'edicions com les que han portat a termini Joaquim Martí Mestre (1990, 1991, 1996, 1997, 2001 i 2004) o Gabriel Sansano (2005 i 2009), entre d'altres.

Però la descoberta de tota aquesta producció literària sovint menystinguda i infravalorada potser ha anat de la mà d'un major interès dels nostres investigadors per la vida quotidiana del passat, per la història de les mentalitats i per la història de la llengua que ha fet, de vegades, que l'estudiós s'haja aproximat a aquells textos quan ja no solament s'han cercat les expressions literàries més fines o erudites del moment, sinó quan s'ha temptant de trobar un món complex i més real, un món que en moltes ocasions només es pot trobar als marges, en la paraliteratura o en els escrits que massa freqüentment han restat exclosos de la Història de la Literatura –en majúscules–, i que tampoc han merescut l'atenció dels historiadors estrictes: com a molt, han gaudit del favor dels col·leccionistes i dels curiosos que els han aplegat en biblioteques privades o n'han fet edicions de bibliòfil, si és el cas. Per això, ara, una sensibilitat diversa cap al nostre passat cultural, ens pot fer veure aquells textos sempre considerats “menors” com una peça de vegades clau per a entendre modes i pervivències, formes culturals i ideologies (Blasco, 1983 i 1984), actituds polítiques i pensaments (Cahner). L'avanç en les investigacions ens han permés passar de les aproximacions bibliogràfiques i meritòries com la de Vicent Simbor (1980), a monografies específiques, particularment abundoses pel que fa a l'ús d'aquests materials per a l'estudi de la història de la llengua i, també, per a la confecció de diccionaris fraseològics (Martí Mestre 2017).

Per altra banda, ja bastant anys que Antoni Ferrando (1987), en un meritori article panoràmic, feia una ullada a la producció literària en valencià d'un fragment de la malanomenada *Decadència* (Escartí 2012, 213-247), i posava l'èmfasi a remarcar l'existència d'autors i de textos pràcticament desconeguts, durant el segle XVII, i que, en opinió seua, havien de meréixer l'interès dels estudiosos hodierns. Ferrando constata, a més, que tot just en aquell àmbit de producció literària –que ell encertadament denominava “popularista”–, era precisament on millor s'havia mantingut l'ús escrit i *literari* de la nostra llengua, davant la creixent castellanització que es podia constatar en els contextos escrits de més volada o, també, en els de producció erudita.

I és certament en aquell àmbit de literatura popularista, on hauríem de col·locar la producció dels col·loquiers dels segles XVIII i XIX, els quals, sovint anònims o amb autors d'una extracció social popular –quan en coneixem els noms–, han estat els encarregats, moltes vegades, de fer de pont entre la literatura satírica del XV i del XVI i els sainets del XIX, i no solament per l'ús d'una determinada llengua, sinó perquè, amb les seues formes literàries, amb la pervivència d'aquells gèneres parateatral, haurien estat un element clau per a entendre l'esclat dels saineters que tant abundaren a la fi del Vuit-cents i que, altrament, serien inexplicables, almenys en la nostra llengua (Reus).

No direm que el gènere, en castellà, no tingués un pes específic a l'hora de marcar una producció local valenciana, i ens consta que també en aquella llengua va estar present a terres valencianes i va resultar fins i tot un estímul per a la producció local, com ha posat de relleu fa ben poc Sansano (2009, 23-25). Però a un públic com el valencià, el sàinet en la llengua del poble no li degué semblar gens “estrany”, gràcies, en bona mesura, a l'existència quotidiana d'una literatura popularista i popular, la dels col·loquis, que, almenys des del segle XVII, i com un producte cultural més del barroc, havia proliferat en els àmbits urbans primer i, després, amb major o menor assiduïtat, en els àmbits rurals del nostre país. I en estricta correspondència amb allò que s'esdevenia en altres zones del nostre domini lingüístic, com sabem gràcies als estudis d'Antoni Comas i de Josep Maria Sala Valldaura per a Catalunya i d'Antoni Serra Campins (1987 i 1995) per a les Illes Balears. Si el teatre, en mans de companyies castellanes majoritàriament, s'havia castellanitzat en autors i en obres, i havia castellanitzat fins i tot els autors locals, després d'una mostra encara relativament autòctona com *La Vesita*, de Ferrandis d'Herèdia, al segle XVI, no podem oblidar que la nostra llengua seguia viva en espais molt més amplis, molt més populars encara, gràcies a l'activitat dels versaires noticiers, dels col·loquiers dels quals almenys de manera esporàdica, tenim notícia des del mateix segle XVII, i entre els qui hauria de tenir un lloc destacat mossén Pere Jacint Morlà, com ja va assenyalar Ferrando (1995). Aquell capellà del barroc va idear col·loquis per a ser representats en espais reduïts, encara que no sabem si cap de les seues produccions arribà a ser “recitada” per col·loquiers, romancers o altres personatges encarregats de la transmissió de notícies i d'altres meravelles reals o inventades entre les gents populars. Tanmateix, és sabut que Morlà arribà a ser conegudíssim i reverenciat entre els lletraferits del moment. Una fama que compartí –i potser amb més fonament i tot– amb el popular pare Mulet, de qui encara ens cal conèixer més coses (Bellveser).

Els col·loquis, però, arribaren al seu punt més àlgid quan al segle XVIII, tot aprofitant formes que havien desenvolupat el segle anterior autors com el mateix Morlà, assoliren una popularitat que evidentment ens hauria de portar a qüestionar-nos algunes coses. La cultura del barroc havia estat una cultura dirigida des dels estaments més poderosos de la societat i havia integrat, sempre que li havia convingut, les formes populars, arribant així a ser més “democràtica” i tot gaudint, per això, d'una major acceptació entre el poble, que continuarà els seus models durant prou de temps, inclús quan el barroc ja haurà desaparegut del panorama cultural oficial (Maravall). És evident que aquella cultura barroca es va aprofitar de la poesia per a difondre els seus ensenyaments i la seua ideologia, i no és estrany trobar autors i obres que, amb gran acceptació popular, usaren la nostra llengua per tal de fer-se més pròxims a la societat analfabeta a la qual la “cultura” –la ideologia social, política i religiosa– només podia arribar per la via de l'oralitat. Una poesia de gust popular i en valencià es pot detectar, sovint, a l'àmbit certament popularista dels certàmens religiosos del barroc, per exemple (Ferrando 1983); però també en altres manifestacions del període, com acadèmies (Mas i Usó) o versos en llibres de festes i manifestacions poètiques en honor d'un sant o d'un altre, el valencià va ser usat per aproximar-se al poble (Escartí 2013). Evidentment, els autors d'aquelles peces encarregades de difondre unes directrius ben concretes, no eren sempre membres de l'estament més popular. Usaven un llenguatge popular i els seus productes tenien un acabat “popularista” de manera ben intencionada, però els autors, freqüentment, pertanyien a la noblesa –com en el cas del morellà del XVIII Carles Gasulla d'Ursino (2015)–, o al clergat –si parlem, per exemple, de Vicent Manuel Branchat (Escartí & Roca 1997 i 2010)–; i en alguna ocasió també els podem trobar fent composicions de més volada i demostrant majors recursos. Ara bé: per tal

d'arribar a les masses del seu temps, adoptaven una estètica pròxima als gustos del poble i, encara, feien servir la llengua pròpia d'aquell poble a qui s'adreçaven. En altres ocasions, però, i tot i provenir dels estaments més populars, els autors havien millorat la seua situació –almenys, s'havien procurat una formació a través de lectures, de forma autodidacta–, i això els permetia dedicar-se a la literatura, com en el cas de Manuel Civera, que ara ens ocupa.

Durant el segle XVIII-XIX, si la cultura il·lustrada dels valencians s'expressà majoritàriament i de manera aclaparadora en castellà –i només hem de recordar Maians i Siscar–, també és cert que, a pesar de la Nova Planta i de les diverses i continuades polítiques il·lustrades i sempre repressores de l'ús del valencià, en els àmbits eclesiàstics i civils, el poble va seguir usant la llengua que havia mamat i, a la mínima, aquesta aflorava en escrits de to jocós, satíric o simplement popularista (Escartí 2015). A més, quan calia difondre determinades ideologies entre la població, l'opció del valencià s'imposava de manera ben eloqüent. I bastarà citar alguns exemples. La coronació de Carles III de Borbó, el 1759, va originar un *Coloqui jocós entre el bou dels carnicers y el lleó vulgarment dit de Almenara, en assunt de la solemníssima processó de gràcia, que féu la molt noble, lleal e ilustre ciutat de València per la goijosa desitjada proclamació de nòstron cathòlich claríssim monarca Carlos Tercer, rey de Espanya (que Déu guarde) en lo dia 29 de setembre de 1759*, en lloança del nou rei (Ribelles Comín 1939, IV, 280). Més evident encara, resulta, ja des del mateix títol, un paper semblant, ara referit a la coronació de Ferran VI: *Relació de la proclamació de la ciutat de València a don Fernando Sexto en son rey natural, contada per un llaurador de l'Horta a sons germans y seus* (Ribelles Comín, IV, 324). També, més endavant, i en contra de les idees dimanades de la Revolució Francesa, o sobre la commoció que un dels seus fruits –Napoleó– va produir a l'Europa de l'Antic Règim, els estaments rectors no van dubtar a manifestar el seu rebuig en diversos col·loquis en valencià, adreçats sense dubte a un poble que, per contra, si pensava un poc, havia de veure necessàriament claríssims avantatges en l'abolició dels privilegis de la noblesa. Hi ha, però, mostres de literatura de canya i cordeta antifrancesa i contra els il·lustrats, fins al punt que hom pot parlar de col·loquis de temàtica clarament política i antifrancesa, com, per exemple, l'editat per Cahner (II*, 205-208) i Roca Ricart (2005). També, sembla que si hi havia cap conflicte local de caire polític, les veus crítiques recorren sovint a redactar versos en valencià: per exemple a la vila d'Ontinyent, el 1795, per causa d'una lleva de soldats, es redactaren col·loquis i altres composicions que se'ns han conservat a la Biblioteca Valenciana (Fons Nicolau Primitiu, ms. 219), i que degueren ser llegides en salons privats. Possiblement també passaren en còpies manuscrites de mà en mà i segurament van ser recitades en àmbits més populars, com tavernes o hostals, places i carrers. Encara, quan la societat se sentirà amenaçada per la presència de les tropes napoleòniques, alguns membres del clergat no dubtaran a predicar en la llengua que millor podia entendre el poble, per tal de difondre la idea d'una Espanya lliure de la "tirania" francesa, i amb la intenció de fer créixer el fervor patriòtic entre els valencians (Casanova & Martínez, 2001). El recurs a la difusió d'idees polítiques des de la trona, o usant canals de tipus "eclesiàstic", i en la llengua del poble, no és estrany, i arribà, en el cas de Catalunya, a l'edició –i adaptació– d'una *Instrucció popular en forma de cathecisme* –publicada a Vilafranca del Penedès, el 1809–, que traduïa un text castellà que havia eixit a la llum poc abans, aquell mateix any, a Sevilla i, també, a València (Cahner, II*, 595-603).

Dins aquesta època on abunden els escrits popularistes de caire clarament polític, és on haurem d'incloure la producció de Manuel Civera, uns textos que, com veurem, presenten una evident evolució, però, també, a més –cosa que resulta ben interessant,–

provoquen en l'autor una reflexió sobre la seua literatura i, encara, sobre l'elecció de la llengua en què s'expressà.

2. Manuel Civera, escriptor i polític: els personatges de Saro Perregue i el doctor Cudol

De Manuel Civera, el *Fideuero* o el *Semolero*, ara com ara es coneix ben poc. Sabem, però, que, tot i el seu origen popular –que es pot veure clarament en els sobrenoms amb què era conegut, a causa del seu ofici i de tenir un negoci prop del Mercat de València–, arribà ser regidor liberal de l'ajuntament del Cap i Casal del regne, entre el 1820 i el 1821, data en què, precisament, reuní i prologà part de la seua obra en un volumet. És Constantí Llobart (194), però, el qui més informació ens dóna, sobre el nostre escriptor:

Conegut per lo *Semolero* o *Fidegüero*, [tenia una] tenda d'espècies ixint del Trench al Mercat, porta segona a la esquerra, naixqué en València, de pares honrats, que a la saó desempnyaben la plaça d'alcays de les presons de Sant Narcís; y dende molt petit mostrà son afeció a la lliteratura.

Casat més tart, amo de l'acreditada fàbrica de fideus que tenia en la esmentada tenda, pare d'una numerosa família y ple dels cuidados que sos deures y posició exigien, jamás deixà de cultivar les lletres en aquells ratos en què sos quefers li ho permitiren, favorint-lo ab freqüència les muses, especialment en composicions valencianes. Llarch seria formar un catàlech de ses gistoses composicions; seus eren una porció de números que baix lo nom de *Saro Perregue y el Dotor Cudol*, en los quals Saro (sincopat de Baltasar), llaurador de Godella, que com Sanxo Pança desbarata a lo badoch, y lo dotor Cudol, com don Quixot a Sanxo, o fra Gerrúndio a son llech Tirabeque, corrig delitant y posant de manifest “como píldoras doradas/ cuán gratas y útiles son,/ bajo ingeniosa ficción/ las verdades disfrazadas!”

Tot seguit Llobart esmenta la “famosa arenga: *Ciudadanos godellenses (...)* que tan celebrada ha segut demprés per los valencians al commemorar a Saro Perregue y lo dotor Cudol”, sense assenyalar, però, en cap moment, que aquest text es troba en una de les conversacions que s'editarien el 1820 i de les quals parlarem més avall. Després, el ja esmentat Llobart (195) copia un fragment de la *Conversació (...) sobre la vinguda de Suchet a València*, que sense cap dubte va estar publicada després de l'abandó de València per part del mariscal francès, produït pel juny de 1813. Llobart (195), sobre aquesta peça, apunta que en reproduïx una part “per a que pugua formar lo lector juhí del llenguaje y estil ab què nostre patriota Civera escribia, com per a qu'alguns fets occurrts aquells tristíssims dies en València, dignes per cert de memòria, no s'obliden.” No sembla que aquest col·loqui siga el mateix que, amb un títol molt semblant, referencia en un altre lloc: *Conversació que tingueren Saro Perregue, carreter de Godella, y el dotor Cudol, abogad de València, en lo mes de agost de l'any 1813, después de la anada de l'eixèrcit francès del mariscal Suchet* (València, Imprenta dels Chendres de Chusep Estevan, plasa de Sen Agustí, 1813), i que també recull Navarro Cabanes (35). I continua, Llobart (201), la seua ressenya sobre el *Semolero*, tot afirmant que

la reunió de son establiment la formaben, en rahó a son vehinat al convent, los pares mercedaris, entre ells lo cèlebre orador, pare Vicent Rabanals, valencià també, així com lo pare presentat dominico fra Jaume Vilanova, els quals honraben y celebraben la difícil facilitat de nostre Civera.

A la simple indicació del nom d'estos dos lliterats, contertulis de Civera, nos

creem exents de dir a què escola política perteneixia. Nomenat el 1820 a 21 regidor constitucional, en les actes de nostre ajuntament estan consignats los vots, sempre conformes als emitits per los homes honrats y ciudadans de ben acreditada bona fe. Baste dir en son llaor qu'enjamay s'alçà “de la mesa sino dando/ gracias al que nos envía/ el sustento cada día,/ varias cosas platicando”, y fent reçar a sa família “per a que nostres diputats tinguen en les corts lo millor acert.” N'obstant açò, per a que terminara una de ses composicions dient: “Todo el mundo es hospital,/ cada viviente es un loco,/ pues estamos, mucho o poco,/ todos tocados de un mal.”

Cal assenyalar l'amistat i la presència a casa de Civera de Rabanals i de Vilanova –que cal entendre com el xativí Jaume Villanueva–, clergues regulars, que seria decisiva, segurament, a l'hora d'enfocar ideològicament els seus escrits, de tendència liberal moderada i sempre respectuosos amb l'església i els poders religiosos. No obstant açò, el mateix Llombart sembla que ens vol donar a entendre un desencís de Civera, respecte de la política, en copiar uns versos en castellà. Per altra banda, Llombart no esmenta les composicions atribuïdes a Civera, de caire “absolutiste”, com les qualifica Navarro Cabanes (40), i això ens porta a creure que sabia que aquelles no eren fruit de l'enginy del *Semolero*, sinó d'algun imitador que, tot aprofitant l'èxit innegable dels personatges originals, se servia dels mateixos –que ja populars– per difondre, ara, idees contràries al pensament de Civera. Per altra banda, la cronologia de les mateixes també jugaria en contra, atès que Civera moria el 1822 i els textos absolutistes que se li atribueixen seran posteriors a aquesta data. Així, tindriem una *Conversació undècima entre Saro Perrengue, carreter de Godella, y el doctor Cudol, abogad de València, en què es mostren arrepentits de haber segut un temps constitucionals y quines foren les causes del seu arrepentiment* (València, filla d'Agustí Laborda, 1823) i una altra *Conversació duodècima entre Saro Perrengue, carreter de Godella, y el doctor Cudol, abogad de València, en què tracten de la obstinació dels constitucionals exaltats y en què se funda dita obstinació* (València, filla d'Agustí Laborda, 1823) (Ribelles Comín, VI, 235), que segurament corresponen al *Saro Perrengue arrepentit. Serviló realiste* que cita Navarro Cabanes (40) i sobre el qual diu:

Aparegué per lo manco un número a la entrà del general Semper en València. Com Manuel Civera, redactor de les tres èpoques anteriors, era concejal lliberal y fon suspés del càrrec, com tot l'ajuntament, no crec que fora ell el redactor, sinó algun enemic que s'aprofità de la popularitat del nom del personaje para contrafer la campanya constitucional realiçà en sa tercera, apareixcuda en 1820.

En resum, i per acabar amb aquesta qüestió, cal destacar que l'èxit dels personatges va ser notori i d'això és bona mostra, sobretot, el fet que, el 1823, un *pseudo-Civera* va convertir els coneguts Perrengue i Cudol en defensors de l'absolutisme i contraris a la constitució que abans havien defensat de manera apassionada. Aquella “conversió” ha estat atribuïda al frare dominic Lluís Navarro per Marià Aguiló (612), però és un punt que ara com ara no podem confirmar. En qualsevol cas, és impossible que el mateix *Semolero*, que va estar suspés en el càrrec de regidor, fos l'autor del penediment dels seus personatges, adulterats ideològicament, a la fi, en un temps en què les propietats intel·lectuals eren, com es pot comprovar, poca garantia d'originalitat i permetien la manipulació impune. Per altra banda, cal assenyalar ara que Llombart (201) ens diu que Civera –com ja hem dit més amunt–, va morir el 1822: “Una penosa enfermetat, en 1822, posà fi als dies d'aquest home de bé, lo qual, abraçant a sos amichs d'opinió més avançada, deixà en lo desamparo a sa família.”

3. Els col·loquis antinapoleònics de Manuel Civera (1808-1813)

L'obra completa de Manuel Civera encara en els nostres dies espera un estudi acurat. Entre altres coses, perquè no s'ha arribat a establir, a hores d'ara, el corpus total de la seua producció que, si bé no va ser molt extensa –almenys, aquella que ens ha pervingut–, va gaudir d'un notable èxit en el seu moment. Fins al punt de conèixer diverses reedicions i àdhuc imitadors, com hem vist. Això mateix ha fet, també, que els erudits i estudiosos que s'han acostat als escrits de Civera ho hagen fet de manera tangencial o parcial (Llombart, 194-201; Simbor; Sanchis Guarner; Cahner), la major part interessats en un seu "Pròleg" a la *Colecció de varies conversacions alusives al nou sistema constitucional que pasaren entre els dos acreditats patriotes Saro Perrenque, carreter del poble de Godella, y el doctor Cudol, abogat de esta ciutat de València, en el any 1820*, publicades a València per Francesc Brusola, el 1820, on va fer una defensa entusiasta del valencià com a vehicle d'expressió culta i capaç per a difondre idees de caràcter polític que, en definitiva, eren, per a aquells erudits, el seu interès més evident. Només Cahner, més recentment, s'ha acarat a Civera des d'una altra òptica.

De fet, a Civera li va tocar viure la Guerra del Francès i l'agitació política d'aquells anys que varen produir esdeveniments que feren córrer molta tinta, justament perquè eren, també, els anys del periodisme primerenc i de la creació de l'opinió pública. Però, al marge d'això, a València, en especial, comptem amb manifestacions literàries ben interessants, de caire popular i popularista, que s'inclouen en el gènere dels *col·loquis* –o literatura de canya i cordeta–, com l'obra de Civera. Durant aquells anys, l'activitat col·loquiària va ser molt més intensa, en tant que aquests textos actuaven de claríssima propaganda contra l'invasor (Almarche Vázquez). Molts d'aquells papers, crítics amb el poder, per raons òbvies varen córrer de manera anònima, i alguns s'han editat modernament (Cahner; Martí Mestre 1991 i 2008).

És en aquest ambient políticament agitat on trobarem per primera vegada Civera, amb un text que li va estar atribuït per Josep Maria Puig i Torralva, el 1909 (Ribelles Comín, IV, 231), i que ara com ara sembla il·localitzat (Cahner, II*, 16). Es tractaria del *Diàleg entre un llaurador de la Horta y el so Vicent el Boticari*, publicat a València, i datable el 1808, on s'explicava la caiguda de Godoy. Cada estrofa acabava amb el vers "Yo estich content en la meua barraca", que dona una idea d'escàs inconformisme per part del llaurador.

D'atribució més segura és la *Conversació que tingueren Saro Perrenque, carreter de Godella, y el doctor Cudol, abogat de València, en la plasa de la Seu, dabant la estàtua de nostre rey Fernando Sèptim, que Déu guarde, colocada en 23 de maig de l'any 1809*, publicada a València per Miquel Estevan, el 1809. El text, publicat modernament per Cahner (II*, 194-204), s'encarrega de recordar als valencians l'incident de l'any anterior, conegut com "el crit del Palleter", iniciador de la revolta antinapoleònica; però també fa esment de les intrigues de Ferran VII a Baiona i en parla d'alguns dels seus projectes matrimonials. L'autor, a més, es mostra partidari del retorn del Borbó, i, així, fa exclamar a Saro:

Mare dels Desamparats,
vós veheu el desamparo
que Fernando està pasant.
Supliqueu-li a vòstron Fill
que a Espanya el deyxte tornar
y asò que siga ben pronte,
que prou n'i ha de treballs.
Quant serà el dia, Senyora,

que así en València el vecham
vindre a la vostra capella? (Reproduït a Ribelles Comín, IV, 231)

El text, majoritàriament en català, presenta, tanmateix, alguns fragments en castellà, i sembla ser el primer on apareixen en l'escenari els coneguts personatges de Civera, sobre els quals acabaria construint pràcticament tota la seua obra. De fet, el mateix Civera sembla que va idear també una altra parella de personatges que, malgrat tot, no degué semblar-li tan “jocosa” o, per raons que se'n escapen, no va assolir tant d'èxit. Així, hom el suposa l'autor de la *Conversació que tingueren Joro el Parrut, ordinari d'Almussafes, y Bonifàcio Tolondro, fiel de fechos del mateix poble*, peça publicada a València el 1811, a la impremta del “Diario de Valencia”, i de la *Segon conversació que tingueren Choro el Parrut, ordinari d'Almussafes, y Bonifàcio Tolondro, fiel de fechos del mateix poble*, publicada segurament el mateix any, a la impremta de Brusola. Els textos, d'estil i característiques semblants als altres de Civera, s'encarregaven de glossar l'acció militar dels espanyols contra els francesos en la pressa de Figueres, i s'unirien a altres escrits de circumstàncies que en aquells moments varen eixir de les premses valencianes (Cahner, II*, 444). Els dos escrits, referenciats i atribuïts a Civera en primer lloc per Ribelles Comín (IV, 232), han estat editats i anotats modernament per Cahner (II*, 444-458).

El 1813 –encara que segurament de redacció anterior–, Civera va veure eixir de les premses dels “Chendres de Chusep Estevan”, la *Conversació que tingueren Saro Perrengue, guerrillero de Godella, y el dotor Cudol, abogad y milisià, sobre la vinguda de Suchet a València*. El text relata accions dels contraris a les forces napoleòniques de Suchet, que intentà, sense aconseguir-ho, el setge de la ciutat de València, el març de 1810. La prendrien pel gener de 1812, però hagueren d'anar-se'n, a mitjan del 1813. En aquesta data és quan hom suposa que Civera hauria publicat el seu text, que segurament es trobava redactat d'anys abans (Cahner, II*, 215). Novament el text és “quasi” bilingüe, encara que predomina el català i apareix algun mot francès i un breu text en llatí macarrònic. Es reconten accions guerrilleres dels valencians contra els francesos (al Real, a Campanar, etc.) i es ridiculitzen els francesos, tal com també podem detectar en altres col·loquiers del moment, alhora que s'incideix en la necessitat d'una societat més devota i sense “vicis”, com també hem detectat en un autor de col·loquis coetani, com és el capellà Vicent Manuel Branchat (Escartí & Roca 1997 i 2010). Així, Civera fa dir a Saro:

Tot València nunca nunca
li podrà al Senyor pagar
els favors que li dispensa.
Mare dels Desamparats,
Bono, Ribera y Factor,
Visent Ferrer y Beltran,
Visent màrtir y Llorens,
invicte Pere Pasqual,
doneu-li gràcies a Déu
per les mercets que nos fa.
Y el valensià, que no fie
sols en los seus abogats,
que si no corrix els visis
el Senyor se cansarà:
lo que importa és correspondre
també per la nostra part.

Y la gran correspondència
per a Déu és no pecar (Cahner, II*, 225).

El ben cert, però, és que, després d'aquestes aparicions clarament polítiques i antinapoleòniques en el panorama de la literatura política i efimera valenciana, Civera sembla desaparèixer fins uns anys més tard, en què el tronarem a trobar, ara ja amb una sèrie de *Conversacions* de característiques semblants però de finalitat política diversa, com veurem.

4. Els escrits proliberals de Manuel Civera (1820)

Si tenim en compte la ideologia del nostre autor, es veu clarament que Civera perseguia un objectiu ben clar, que passava per atiar els ànims contra l'Antic Règim, alhora que es proposava frenar el liberalisme exaltat. Per això, els seus escrits criticaran els *servils* i els *exaltats*. En el punt dolç, pretén trobar una harmonia entre idees liberals constitucionals i la tradició monàrquica borbònica, de manera que defensarà el rei Ferran VII, una vegada que aquest haja jurat la constitució, i la moral catòlica que venia representada pel poder de l'església, que ell no qüestionarà mai, tal com feren, de fet, amplis sectors del liberalisme espanyol del moment (Elorza). De fet, la seua mateixa obra –les deu *Conversacions*– potser l'hauríem de relacionar clarament amb els deu manaments de l'església, i porta per títol *Colecció de varies conversacions alusives al nou sistema cons[t]itucional que pasaren entre dos acreditats patriotes: Saro Perrengue, carreter del poble de Godella, y el doctor Cudol, abogat de esta ciutat de València, en el any 1820* (València, Francesc Brusola, 1820). Civera, a l'últim dels seus col·loquis fa, encara, una breu síntesi del que han estat els nou anteriors, de manera que ens aprofita de claríssim recordatori dels temes i de les qüestions tractades en ells. En efecte, la pràctica totalitat de la *conversació* pretén descobrir les possibles errades de la filosofia exposada en les anteriors, de manera que sota aquest pretext es fa la revisió. El doctor Cudol, diu, en aquella darrera conversa (X, 3): “Recopilem cuant ham dit, / meditem-o bé y vecham / si en algo ham faltat, que yo /també em vullc, com tu, salvar.” I es dóna pas a l'enumeració de les virtuts de cada intervenció que han fet fins aquell moment els dos personatges de Civera (X, 3):

La conversasió primera
que tinguérem fon probar
que per la constitusió
que el rey habia churat,
tota la nasió espanyola
habia resusitat;
que els opresos eren lliures
y podien parlar clar
y els dèspotes opresors
no osaben alsar el cap;
que les intrigues y estafes
ya s'habien acabat;
que reinaba la chustícia,
no el despotisme y maldat.
En a[s]ò mentírem, Saro?
No mentírem, que es veu clar
que ara els dinés no corrompen
ni torsen als tribunals.
La prepotència e inchustísia

que al pobre oprimia abans
 -pues en tots los pleits triunfaba
 qui mes solia amollar–,
 ara no, que *ante la ley*
 ricos y pobres són iguals.

Es tractava, com es pot deduir, d'una exaltació de la monarquia constitucional, cosa que pretenia fer popular novament Ferran VII, el *Desitjat*, el qual, després d'haver recuperat el tron per obra dels antinapoleònics i liberals, acabà abolint la constitució de 1812 i reinstaurant l'absolutisme, fins que aquell mateix 1820 es veuria obligat a jurar la constitució, donant pas al breu període anomenat Trienni Liberal. El col·loqui de Civera avança i fa referència als actes d'exaltació de la constitució, i la seua rebuda entre el poble (Civera, X, 3-4); i tot seguit es fa una repassada al tema tractat en la tercera de les *conversacions*: la llibertat d'impresca, un tema que l'afectava ben clarament i en el qual es mostra, com en altres punts, evidentment moderat: “En la tersera parlarem / de l'abús que els nésios fan / de la llibertat de imprenta, / perquè l'han compresa mal” i s'esmenta la creació d'una “chunta de censura” (Civera, X, 4), amb qui el mateix autor va tenir problemes

Per a l'autor, la quarta de les converses entre Perrengue i Cudol era una mena d'autocrítica, tot mirant de promoure l'honestedat entre els nous polítics (Civera, X, 4), mentre la cinquena era una clara defensa del paper de l'Església i de com els capellans, convenientment incorporats a la causa liberal, podien fer un bon paper de difusors de les idees constitucionals, cosa que ens parla clarament del poder de les troncs, en aquell moment: un poder que ja detectava el mateix Civera i que pretén clarament fer servir. Per altra banda, les paraules soles eren del tot impotents, en aquell estat, per poder difondre i mantenir la ideologia. De manera que calia una força armada, al servei de la constitució: la Milícia Nacional, que també serà exalçada per Civera (Civera, X, 4). La sisena *conversació* tornava a parlar de la llibertat de premsa, i s'esforçava a demanar postures moderades (Civera, X, 5) y en la *conversació* setena, l'actualitat més pròxima de la política prenia protagonisme, ja que Civera tractava de les sessions del Congrés, que tot just començaven, i es manifestava partidari de les mateixes, atorgant-los tota la seua confiança. No debades distingits amics seus formaven part d'aquelles corts, i amb els seus personatges literaris Civera pretenia recolzar la imatge positiva del poder legislatiu. Per altra banda, no oblidava l'exaltació dels valors tradicionals i, en especial, de la religió i, ara, de la pàtria, un concepte que es posa en joc i que ve a substituir, en part, el lloc del *rei* de l'Antic Règim:

En la sèptima parlarem
 els dos molt electrisats,
 perquè arribarem al dia
 en què el congrés instalat
 comensaba les sessions,
 que és lo que esperaba ansiat
 tot espanyol com debia,
 pues les penes y treballs,
 amargures y afliccions
 pareix s'abien cambiat
 en alegries, consuelos
 diches y felisitats.
 En lo nou de chuliol
 de l'any vint, va eixir el arc

iris per a els espanyols.
 També pintares el pas
 que et va susuir en Senta,
 cuan vares, sinse pensar,
 tirar la bandera en terra
 per acudir a salvar
 a Senta dins del sequiol,
 y vares bé demostrar
 que amar a la pàtria es deu
 primer que a la carn y sanc.
 Y así dares un eixemple
 de virtud y llealtat,
 pues feres una pintura
 que moltísim m'agradà.
 La relichó la posares
 en primer puesto y més alt,
 a la pàtria en lo segon
 y en lo tercer a la sanc.
 En asò manifestares
 que eres verdader cristià,
 que eres espanyol llechítim
 y pare y marit honrat (Civera, X, 5-6).

Ara bé: les faccions dins el mateix liberalisme, i en especial la dels “exaltats”, i la presència d’absolutistes –que acabaren tornant a prendre el poder, el 1823–, preocupaven el nostre autor Civera. És per això que en la vuitena de les *conversacions* s’ocupa de difondre les idees moderades, tot provant d’acostar els extrems (Civera, X, 6). Finalment, el nové dels seus col·loquis pretén difondre idees que “capten” els representants de la maquinària burocràtica absolutista que cal integrar en la nova administració constitucional i, per altra banda, expandir una idea de respecte cap als buròcrates provinents de l’etapa anterior, per tal d’evitar *vendette* i enfrontaments, en la mesura del possible (Civera, X, 47). Les idees de Civera, a la fi, hi apareixeran compilades, en els consells que dóna el doctor Cudol a Saro Perrengue:

...als puestos a on aniràs
 dónes a entendre que eres
 constitucional cristià.
 Relichó y constitusió.
 Tin sempre en lo cor grabats
 estos dos noms y conforme
 a les dos deus sempre obrar.
 Fux sempre dels dos extrems,
 que són servils y exaltats.
 Este ha segut el punt sèntric
 sobre el cual ham apoyat
 les nostres conversacions (Civera, X, 7).

Uns consells que, dits a Saro, semblen estar adreçats als mateixos papers que escrivia Civera:

Dotor: Molt benefisi faràs
 si en aquell en qui t'achuntes
 en los camins y els hostals
 els traus del ducte y els dónes
 les idees que t'ha dat.
 La constitusió no choca
 en l'Evancheli sagrat;
 res contrari té a la lley
 que en lo batisme ham churat;
 en res se oposa a la sana,
 pura, cristiana moral;
 en sos capítuls es mana
 la mútua caritat,
 amor y benefisència.

Saro: sigues-me constant;
 publica per allà a on vaches... (Civera, X, 7).

L'objecció posada per Saro és, ara, de caire lingüístic, i la solució de Cudol és, òbviament, el castellà:

Saro: Y si parle en castellà,
 diré trenta mil machades,
 y tots de mi se riuran.

Dotor: És veritat: tens rahó!
 Però en fi, tu bé sabràs
 tirar alguna tellada.

Saro: Ya vorem de cuant en cuant
 si puc ficar la fitora
 y estudiaré un rato en ans
 allò que tinga que dir
 entre moruno y cristià
 y salga la que salgare.

Dotor: Espera't y te'n duràs
 una dècima que tinc
 que és pintada per a el cas.
 Depren-la bé de memòria
 que bé t'aprofitarà
 per a resitar-la a on vullgues.

Saro: Està escrita en castellà?

Dotor: Sí. Per això te la done.

Saro: Bueno, bueno, llixca-la!

DÈCIMA

Dotor:

*Constitucional cristiano
soy por la gracia de Dios,
me glorio de estos dos
nombres, gozoso y ufano:
religión a derecha mano,
a izquierda constitución,
hago de las dos unión,
y de mis delicias centro,
porque entre ambas no encuentro
ninguna contradicción (Civera, X, 8).*

Les deu converses –amb l'última com a recopilatori– ens van mostrant la construcció dels personatges de Civera: Perrengue i Cudol. El primer, carreter de Godella, representava el poble, un poble poc il·lustrat; el segon, advocat de València, seria l'encarregat de transmetre la ideologia que convindria a Civera i a les seues idees liberals i constitucionalistes, d'acord amb el moment polític i als seus interessos. Encara que, de vegades, la simplicitat de Perrengue fa ressaltar la bondat dels actes del mateix, i són i serveixen d'exemple per al contertuli més il·lustrat. En les *Conversacions* que redactà, els personatges –que es mostraven patriòtics i antifrancesos, en un primer moment–, passen a ser aferrissats defensors constitucionalistes en la seua segona època, que és la que ens ocupa. El mateix Civera, en el pròleg redactat el 1820, explica que “determine escriure en llengua valenciana estes conversacions per a que se instruïquen en lo nou sistema constitucional y penetren la utilitat y benefici” que ell esperava que tingués sobre el poble. I l'ús de la llengua que li era pròpia i natural al poble de València sembla que era indefugible: per fer proselitisme de les idees constitucionals, a Civera li calia trobar-se ben pròxim als sentiments populars i, doncs, usar la seua llengua, com també, un gènere molt car al poble: els col·loquis, que tenien un apresència destacada en la societat del moment (Gayano Lluch; Gómez-Senent; Zubeldia). Això, encara, perquè també ho feien altres autors d'idees conservadores, i que igualment pretenien i buscaven el favor popular, com ara el també col·loquier mossén Vicent M. Branchat, justament en aquells mateixos anys (Escartí & Roca 1997 i 2010). Les ideologies d'aquells inicis del segle XIX se servien dels incipients mitjans de comunicació de masses (Laguna Platero).

L'èxit de Perrengue i Cudol –l'èxit de Civera– que representaven “obstacles graciosos y preguntas ignorants pròpies de un rústic del camp”, contestades amb “solucions de desengany, moralitat e instrucció”, degué ser notori, si fem cas de les diverses reimpressions d'aquells paperets. No és aquest el lloc per aprofundir en les edicions diverses que va conèixer l'obra de Civera o, més concretament, les diferents parts de la mateixa i l'aplec ja esmentat. Però cal tenir en compte que la seua producció sembla d'una importància cabdal, des del nostre punt de vista, atés que Civera no solament va fer servir el vers –com és d'habitud en els col·loquis del moment–, sinó que va incloure alguns fragments de prosa i va procurar dignificar la llengua dels valencians destinant-la a usos polítics per una causa que ell considerava justa. Tant pel contingut com per la llengua que emprà, en una data tan concreta com les primeres dècades del XIX, Civera ja va estar considerat per Vicent Simbor com un autor digne de tenir en compte, al costat d'Escorigüela o Sanelo. Però, si això no fos suficient per fer-nos atractiva l'obra de Civera, des del punt de vista de la sociolingüística, val a dir que el

model de llengua emprada conté les particularitats del valencià de l'Horta –de la ciutat de València–, amb l'aparició de girs col·loquials i populars, algun fragment on es fa burla del castellà malparlat pel poble de València en aquells anys –cosa que ens fornirà de dades de caire fonètic sense dubte–, i del llatí macarrònic que pretén ser una paròdia del clergat conservador.

Però, sense cap dubte, un altre factor que ajudà a difondre l'obra de Civera fou la seua temàtica. Concebudes com un instrument de propaganda a favor del constitucionalisme liberal instaurat a Espanya després de l'aixecament militar de Riego, el 1820, aquelles *conversacions* de Civera eren el reflex de les preocupacions de bona part de la societat valenciana popular i recollien una part important de les inquietuds polítiques d'un poble amb escassa formació cultural i amb poca o cap tradició participativa en els afers de la política. Els textos de Civera, a més, buscaven la riälla fàcil, l'acudit capaç d'entretenir un públic menys il·lustrat, alhora que li oferien una sèrie de consignes, d'actituds ideològiques i polítiques, cíviques i morals que convenien per a la implantació del liberalisme moderat que proposava el seu autor i que no acabava de quallar en bona part de la societat agrària valenciana del moment. De fet, la sublevació de Riego es produïa a Cabezas de San Juan el gener del 1820, però no seria fins al jurament de la constitució –del 1812– per part del rei, que la situació canviaria a València. El general Elio manaria restablir l'ajuntament de 1814 i el comte d'Almodóvar, excarcerat de les presons de la Inquisició pel poble amotinat, es veurà convertit en líder de la revolució constitucional, tot sent nomenat capità general de les cases consistorials. Un liberalisme moderat –encapçalat pels Bertran de Lis i els Villanueva a nivell teòric i ideològic– que temptava així de frenar el radicalisme polític del “frare” Ascensi Nebot, que gaudia de les simpaties d'una part del poble menys afavorit.

Al poble, precisament, s'adreçarà el *Semolero*, i per això s'imposarà l'ús de la llengua pròpia. Però, a més, un primer aspecte que crida l'atenció quan hom s'acosta a la producció col·loquial de Civera és el caràcter “bilingüe” d'aquesta. En certa manera, no podia ser altrament, en un autor valencià i del segle XIX. De fet, quan escrivia Civera, els clàssics de la nostra llengua ja devien ser poc més que relíquies pràcticament desconegudes. L'absència d'exemplars de les edicions antigues dels clàssics feia que, per exemple, al *Diario de Valencia*, els anys 1790 i 1792 apareguessen dues notes d'interessats a comprar-ne exemplars (Simbor, 84-86); i feia cent anys, més o menys, que el valencià havia estat bandejat de la burocràcia, els darrers reductes formals a què s'havia reduït en bona mesura. Serà en els àmbits més reduïts dels escenaris privats o públics, improvisats o no, on Civera preveia que es llegirien els seus col·loquis: la seua literatura únicament venia a ser un entreteniment amable i, alhora, “formatiu.” A més, Civera, un home del seu temps, es veia en la necessitat d'escollir la llengua en què havia de fer parlar els seus personatges. I sembla que no tenia massa dubtes, perquè, de més a més, la intencionalitat tan concreta dels seus treballs, acabava per forçar-ne la tria. El temps –un any com el de 1820, però també els seus col·loquis antinapoleònics de 1809 o 1813, d'esperit agitat–, encara, hi devia influir. No debades Sanchis Guarner cita el nostre Civera a l'hora de parlar d'un romanticisme “existencial”,

el qual estigué sempre a València barrejat amb la política: era un romanticisme de conspiracions maçòniques, barricades sedicioses, presons i exilis. Aqueixa actitud d'exaltació de la personalitat individual i col·lectiva, i de rebel·lia contra les normes que pretenia imposar l'autoritat, ja havia començat a manifestar-se als col·loquis i romanços de l'època napoleònica, i esclatà sorollosament durant el trienni liberal.

No es tracta de cap testimoni de romanticisme literari, per bé que sí de pre-Renaixença, aquest clam per a la dignificació de la llengua popular, la tradició del conreu de la qual mai no s'havia extingit (Sanchis Guarner, 11-12).

I tot seguit, Sanchis passa a comentar el pròleg de Civera a les *Conversacions* que ens ocupen.

5. Llengua i ideologia

La percepció lingüística dels coetanis de Civera, respecte a l'ús del català en els àmbits de la literatura, segurament era negativa. La llengua pròpia, en terres valencianes, i generalment, havia passat a ocupar-se de temes molt concrets: en especial, es reservava a assumptes jocosos, de diversió, escatològics i tot. La literatura que encara continuava servint-se'n de manera natural era aquella més acostada al poble. La literatura que podríem definir com “popularista.” I no ens hauria d'estranyar, per tant, que a principis del XIX, un home com Manuel Civera, faça servir el castellà en alguns passatges de la seua obra, o el reconega com l'idioma vàlid per a fer-se entendre per tothom. Això, en última instància, no entrava en contradicció amb el pròleg del seu treball:

Molt despreciada està la llengua valenciana, y és la causa perquè els mateixos que debíem ensalsar-la la degradem. Eixa multitud de indesens coloquis plens de escàndalos y porqueries, la poca aplicació dels instruïts valensians en escriure-la, el despresi en què mols quijotes la miren, pues tenen per deshonor parlar-la... són els motius de la sehua decadència. Y ha arribat a tal estat de perdisió que és rar entre nosatros el que sap escriure-la conforme. De este abandono resulta no escriure's ninguna cosa de utilitat y profit de ella, y de así és que eixa multitud de pobles que no n'entenen atra estan en extrem ignorants de lo que els convé saber, tant en lo polític com en lo moral. El pare fra Gabriel Ferrandis, honor de nostre reine, glòria de la relichó de predicadors y selós e infatigable propagador de l'Evancheli de Chesucrist, conegué a fondo esta veritat: compongué un catecisme de la doctrina cristiana en la nostra llengua, per a que els que no n'entenen atra saberen lo presís y nesessari per a salvar-se, y se instruïren a fondo en los prinsipis de la Catòlica Relichó.

Yo, coneixent en lo polític igual nesessitat, determine escriure en llengua valensiana estes conversacions, per a que se instruïxquen en lo nou sistema constitucional y penetren la utilitat y benefisis que ell els resultarà. Mesclaré en les tals conversacions alguna chocositat per a fer-les més agradables y baix dels noms suposts de Saro Perrenque y el Dotor Cudol, posaré en boca de aquell els obstacles grasiosos y preguntes ignorants pròpies de un rústic del camp, y en la de este, solusions de desengany, moralitat e instrucció, encara que alguns ignorants presumits neguen poder haber-la en esta clase de escrits y en idioma valensià. Que a cas no es poden expresar de esta llengua idees altes, penetracions agudes y pensaments de sublimitat? Que no es pot en ella explicar tot lo perteneixent al nostre dogma y lo més intrincat dels misteris de la nostra relichió? Que no hi à prou forsa y enerchia en ella per a rependre els visis, instruir als ignorants y concertir als pecadors? Responga per mi el meu pare, chermà y patró sen Visent Ferrer, que predicant en llengua valensiana instruí, convensé y convertí a innumerables. En fi: yo tinc per un simple al que vullga sostindre que el idioma valensià no siga capàs y suseptible de tot lo que són els demés; y afirmat en esta veritat y creència escriuré en el meu idioma les dites

conversacions. Y si a cas carixen de idees elevades y expresions pomposes, no cariran de bona intensió, y esta, acompanyada de la prudència del que les llixca, disimularà tots los defectes (Civera, X, 1-2).

I també hem d'entendre els recels que la seua actitud, en bona part avançada al seu temps, podia despertar entre els sectors més reaccionaris valencians, de manera que es fa ben comprensible la seua *Advertència*: “En lo que va dit en este *Pròlec* no pretenc oposar-me a les sàbies òrdens de la superioritat, que mana es fasa la instrucció pública en llengua castellana.” Calia, en qualsevol cas, no semblar que es volia subvertir l'ordre establert.

Comtat i debatut, els col·loquis o *conversacions* de Civera pertanyen claríssimament a l'àmbit dels col·loquis *polítics* –encara que algun d'ells podria també encabir-se en el de “noticiers” o “protoperiodístics–, seguint la classificació proposada per Blasco (1979 i 1984), com no ha dubtat a qualificar-los Joaquim Martí (2004, 204), el major estudiós d'aquest gènere literari valencià. Ens trobem, per tant, davant uns escrits de caire clarament popularista, al servei d'un ideari polític concret i amb una funció social claríssima, que demanava obligatòriament l'ús de la nostra llengua, si volia arribar a les capes més desfavorides de la societat valenciana del moment, i com també es pot constatar en altres exemples del moment (Casanova & Martínez 1993). D'altra banda, com s'evidencia al llarg dels treballs de Civera, el valencià és l'única llengua que fa servir el poble, si no es troba davant un qualsevol element de distorsió, com ara la presència d'un membre de la classe més castellanitzada o una lectura en castellà; i encara, si usen aquesta llengua, Civera no s'està de ridiculitzar-los, fent-los parlar malament, i amb una fonètica inapropiada per a la llengua veïna.

Obres citades

- Aguiló i Fuster, M. *Catálogo de las obras en lengua catalana impresas desde 1474 hasta 1860*. Madrid: Sucesores de Rivadeneyra, 1923.
- Almarche Vázquez, F. “Ensayo de una bibliografía de folletos y papeles sobre la Guerra de la Independencia, publicados en Valencia (1808-1814).” En *Publicaciones del Congreso Histórico Internacional de la guerra de la Independencia y su época (1807-1815)*. Saragossa: E. Casañal, 1909-1915. Vol. III: 187-361.
- Bellveser, R. *El “pare” Mulet (1624-1675). Un enigma desvelado*. València: Institució Valenciana d'Estudis i Investigació, 1989.
- Blasco Laguna, R. *Col·loquis i raonaments*. València: L'Estel, 1983.
- . *La insolent sàtira antiga*. Xàtiva: Ajuntament de Xàtiva, 1984.
- . *Poesia política valenciana 1802-1838*. València: Tres i Quatre, 2012.
- Cahner, M. *Literatura de la revolució i la contrarevolució (1789-1849)*. Barcelona: Curial, 1998. 3 vols.
- Casanova, E. & F. A. Martínez. “La guerra i la paraula. Sobre els sermons patriòtics en valencià durant la Guerra de la Independència.” *Caplletra* 31 (2001): 213-240.
- . “Col·loquis i cultura popular: el cas del col·loqui de Nelo el Tripero.” En *Actas do XIX Congreso Internacional de Lingüística e Filología Románicas*. A Coruña: Fundación Barrié, 1993. Vol. V: 293-315.
- Civera, M. *Colecció de varies conversacions alusives al nou sistema cons[ti]tucional que pasaren entre dos acreditats patriotes: Saro Perrengue, carreter del poble de Godella, y el doctor Cudol, abogad de esta ciutat de València, en el any 1820*. València: Francesc Brusola, 1820.
- Comas, A. *Història de la literatura catalana. Part moderna*. Barcelona: Ariel, 1985. Vol. VI.
- Elorza, A. *Ideología liberal en la Ilustración española*. Madrid: Centro de Investigaciones sociológicas, 1970.
- Escartí, V. J. *From Renaissance to Renaissance. (Re)creating Valencian Culture (15th-19th. c.)*. Santa Bàrbara: Publications of eHumanista, 2012.
- . “Carles Gassulla d'Ursino (1674-1745) i el Pensil celeste de flores. A propòsit d'un autor quasi desconegut.” *eHumanista/IVITRA* 3 (2013): 143-229.
- . “Unes reflexions sobre llengua i literatura, després de la desfeta d'Almansa, al País Valencià.” En *Després de les Noves Plantes: canvis i continuïtats a les terres de parla catalana*. Valls: Cossetània, 2015. 519-526.
- Escartí, V. J. & R. Roca. “Ideologia en l'obra de Vicent Manuel Branchat.” En *Escalante i el teatre del segle XIX (Precedents i pervivència)*. València/Barcelona: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana, 1997. 57-84.
- . “El clérigo valenciano Vicent Manuel Branchat contra Napoleón. Ideología, literatura y lengua.” *Cahiers de civilisation espagnole contemporaine* 6 (2010): <<https://ceec.revues.org/3180>>
- Ferrando, A. *Els certàmens religiosos valencianes*. València: Institució Alfons el Magnànim, 1983.
- . “La literatura popularista al País Valencià durant la Decadència. El segle XVII.” En *Estudis de literatura catalana al País Valencià*. Alacant/Benidorm: Universitat d'Alacant/Ajuntament de Benidorm, 1987. 55-74.
- . “Introducció” a Pere Jacint Morlà, *Poesies i col·loquis*. A cura d'A. Ferrando. València, Institució Alfons el Magnànim, 1995. 7-41.
- Gassulla d'Ursino, C. *Poesia festiva*. A cura de V. J. Escartí. València: Institució Alfons

- el Magnanim, 2015.
- Gayano Lluch, R. "El coloqui y los coloqueros." En *Almanaque de Las Provincias*. València: Impremta Doménech, 1949: 75-83.
- Gómez-Senent, C. *Literatura de cordell valenciana dels segles XVIII i XIX*. València: Publicacions de la Universitat de València, 1982.
- Laguna Platero, A. "La premsa liberal valenciana." En *El primer liberalisme: l'aportació valenciana*. València: Biblioteca Valenciana, 2001. 72-88.
- Llombart, C. *Los fills de la morta-viva*. València: Impremta d'Emili Pasqual, 1883.
- Maravall, J. A. *La cultura del Barroco: anàlisi de una estructura històrica*. Barcelona: Ariel, 1980.
- Martí Mestre, J. "Un col·loqui valencià del segle XVII." *Caplletra* 9 (1990): 129-145.
- . "El Col·loqui nou entre el tio Pelut, Sardineta y Polseres, un testimoni escrit dels avalots del 1801 al País Valencià." En *Miscel·lània Jordi Carbonell*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1991. Vol I: 133-176.
- . *Col·loquis eròtico-burlescos del segle XVIII*. València: IVEI, 1996.
- . *Literatura de canya i cordell al País Valencià. Els col·loquis de temàtica jocosa i satírica. Edició i estudi lingüístic*. València: Denes, 1997.
- . "Llengua i societat en la medicina tradicional i popular dels segles XVIII i XIX." *Caplletra* 31 (2001): 173-212.
- . "Els col·loquis valencians." En *Escriptors valencians de l'Edat Moderna*. València: Acadèmia Valenciana de la Llengua, 2004: 193-211.
- . *Els col·loquis valencians atribuïts a Carles Leon*. València: Denes, 2008.
- . *Diccionari de fraseologia*. València: Publicacions de la Universitat de València, 2017.
- Mas i Usó, P. *Poesia acadèmica valenciana del barroc*. Kassel: Edition Reichenberger, 1998.
- Navarro Cabanes, J. *Catàlec bibliogràfic de la premsa valenciana*. València: Diario de Valencia, 1928.
- Reus Boyd-Swan, F. "Cap a un inventari dels sainets valencians." *L'Aiguadolç* 19-29 (1994): 59-82.
- Ribelles Comín, J. *Bibliografia de la lengua valenciana*. Madrid: Impremta de Archivos, Bibliotecas y Museos, 1939. Vol. III.
- Roca Ricart, R. "El Raonament entre Pep, d'Alaia, i Miquel, el d'Alaquàs (1809)." *Quaderns d'Investigació d'Alaquàs* 25 (2005): 47-62.
- Sala Valldaura, J. M. *Teatre burlesc català del segle XVIII*. Barcelona: Barcino, 2007.
- Sanchis Guarner, M. *El sector progressista de la Renaixença valenciana*. València: Institut de Filologia Valenciana, 1985.
- Sansano, G. "Some types of short Theatre in Eighteenth-century Valencia." *Catalan Review* XIX, 1-2 (2005): 265-284.
- . *Un cabàs de rialles. Entremesos i col·loquis dramàtics valencians del segle XVIII*. Valls: Cossetània, 2009.
- Serra Campins, A. *El teatre burlesc mallorquí, 1701-1850*. Barcelona: Curial/PAM, 1987.
- . *Entremesos mallorquins*. Barcelona: Barcino, 1995.
- Simbor Roig, V. *Els orígens de la Renaixença valenciana*. València: Institut de Filologia Valenciana, 1980.
- Zubeldia Lauzurica, M. I. *Coloquios inéditos valencianos del siglo XVIII*. Tesi de llicenciatura inèdita. València: Universitat de València, 1986